

Menneskelig springflod og kommunal økonomi

Metodiske overvejelser ved undersøgelser af levevilkårene for den danske landbounderklasse i første halvdel af 1800-tallet

Grethe Banggaard

Fortid og Nutid maj 1997, s. 83-105

På grundlag af sit speciale om landbounderklassens vilkår i første halvdel af 1800-tallet i tre fynske landsogne ser Grethe Banggaard nærmere på sammensætningen af landbosamfundets laveste grupper og på de faktorer, der bl.a. var bestemmende for disse gruppers forhold. Hun præsenterer samtidig sin undersøgelsesmetode og demonstrerer styrken ved en sådan detailanalyse i bestemmelsen og nuanceringen af de sociale grupperinger.

Grethe Banggaard, f. 1947. Cand. phil. i historie. Fuldmægtig ved Landsarkivet for Fyn. Privatadresse: Fengersvej 7, 1 5230 Odense M.

Endnu i første halvdel af 1800-tallet tog mange danske godser stadig hånd om »sine egne« i social henseende, men godssystemet som sådan var samtidig under afvikling. Det spirende kommunale selvstyre gødede jorden for en helt anden indstilling til de sociale problemer. Man skulle være »sin egen lykkes smed« – og det var enten naturens gang eller ens eget ansvar, hvis »smedearbejdet« ikke ville lykkes.

Ved midten af det 19. århundrede var befolkningstallet i Danmark 50 procent større, end det havde været ved århundredets begyndelse: I 1801 var der 926.000 indbyggere, i 1850 var tallet steget til 1.415.000. Perioden igennem boede næsten 80 procent af disse på landet.

Landboreformerne i slutningen af 1700-tallet kom til at sætte sit præg på udviklingen i landbosamfundet, idet de medførte, at der i begyndelsen var både arbejde og plads til den menneskelige springflod. Udskiftningen var blevet efterfulgt af udflytning og udparcellering. I landsbyerne kunne de udflyttede gårdes bygninger overta-

ges af håndværkere og daglejere – og der blev bygget nyt – flest huse. Det var ikke alle, der så lige roligt på udviklingen, idet presset på arbejde og boliger forøgedes efterhånden som århundredet skred frem. Ved midten af det 19. århundrede kunne industrien endnu ikke udnytte den store befolkningstilvækst, og udvandringen var endnu ikke for alvor kommet i gang.

Situationen i første halvdel af 1800-tallet var i store træk den, at landsbyfællesskabet var ophævet, godssystemet under afvikling og jordens tilhørsforhold under stadig ændring. Ejendomsretten til jorden kom på flere hænder, og samtidig blev samfundet så at sige fyldt op nedefra. Spørgsmålet er, hvilke levevilkår der blev denne nederste befolkningsgruppe til del? Man kunne også stille spørgsmålet på en anden måde: Hvem var de fattige og hvordan var forholdene for de, der klarede sig fri af fattigvæsenet? Ét var, at mange klarede sig, men det var ikke nødvendigvis det samme som at de klarede sig godt.

Regionale- og andre forskelle

Landbefolkningens andel af landets befolkning var i gennemsnit nogenlunde konstant. Der var dog betydelige regionale forskelle på udviklingen, og en af de grundlæggende årsager var de naturgivne forhold. Generelt var der i Østdanmarks fede muld med de mange godser et stærkt pres på jord og boliger, medens der i Jylland var rige muligheder for at blive etableret som selvstændig småbruger, hvis man var indstillet på at tage ny jord under plov.¹

Mange andre faktorer hang nøje sammen med de naturgivne forhold. I et samspil med forskellig vægt influerede de ejendomsretlige, erhvervs-mæssige, administrative og sociale forhold på folks levevilkår, og for deres muligheder for at etablere sig og ernære sig selv og en familie. Der var ikke blot tale om regionale forskelle; der kunne også være forskel fra sogn til sogn.

I min detailundersøgelse af landbo-underklassens vilkår i første halvdel af 1800-tallet i tre fynske landsogne viste det sig, at det, der kunne defineres som landbounderklassen, i de fire folketællingsår 1801, 1834, 1840 og 1845 udgjorde omkring halvdelen af de pågældende sognes befolkning. Hovedsageligt drejede det sig om landbosamfundets mindre bemidlede grupper, dvs. landarbejder-, husmands- og småhåndværkergrupperne. Hertil kom de ubemidlede – almisselemmerne.²

Med udgangspunkt i min undersøgelse vil jeg i det følgende se nærmere på sammensætningen af og forholdene for denne landbounderklasse og på de faktorer, der var afgørende herfor, bl.a. med udgangspunkt i et forsøg på en typologisering af de undersøgte sogne. Undersøgelsen er i sin geografiske udstrækning begrænset, men resultaterne og de metodiske overvejel-

ser har vist, at der ad denne vej kan opnås ny viden om forholdene.

Det skal også bemærkes, at Fyns geografiske mellemposition ofte bruges statistisk som et udtryk for et gennemsnit. Det er et åbent spørgsmål om en typologisering af de fynske sogne tillige vil være gældende for Øst- og Vestdanmark.

Skatteborgerne i det spirende folkestyre

Frygten for hvad udviklingen ville medføre var et af datidens stadige diskussionsemner. Kunne landbrugsproduktionen overhovedet øges i takt med det stigende antal mennesker?

På landet gjorde den omfattende udparcellering den gennemsnitlige brugsstørrelse stadig mindre, og mange tvivlede på, at det var muligt for en familie at klare sig selvstændigt på meget små jordlodder. Man diskuterede også landbrugets behov for arbejdskraft og de sociale foranstaltninger. Tidens landarbejdere skulle helst være til rådighed, når der var brug for dem, og samtidig kunne klare sig selv, når der ikke var. Med stadig flere mennesker på landet tydede meget på, at resultatet ville blive, at et stigende antal i fremtiden ville falde fattigvæsenet til byrde.

Da Stænderforsamlingerne blev indført i 1831 var befolkningspresset, jordfordelingen og fattigvæsenet nogle af de spørgsmål, man ivrigt tog op. Ligesom tilfældet var med Landkommunalloven ti år efter, blev valgret og valgbarhed til stænderne afgjort efter jordbesiddelse. Selv om reglerne og afgrænsningerne var forskellige, var husmænd ikke omfattet nogen af de nævnte steder. Landkommunallovens grænse for valgret og valgbarhed var den »husmandsgrænse«, der også blev brugt statistisk, og som gik ved én tøn-

de hartkorn. Havde man derunder, havde man ikke indflydelse.

Det spirende folkestyre bragte skatteborgeraspektet frem i lyset. En stor anstødssten var det nye fattigreglement fra 1803, hvor der var blevet indført en egentlig fattigskat. I en stadig strøm indløb der klager til Danske Kancelli over de stigende udgifter til fattigvæsenet. I 1817 så Kancelliet sig nødsaget til at spørge landets amtmænd, hvad de mente, der skulle til for at modarbejde ondet. Man var særlig interesseret i at få amtmændenes mening om, hvad der kunne gøres for at hindre unge mennesker i at gifte sig, hvis de ikke havde en sikker udsigt til at kunne ernære sig selv fremover.

Et flertal af amtmændene samlede sig om fire forslag til indskrænkninger, nemlig i retten til at indgå ægteskab, i tilladelsen til at anlægge jordløse huse på landet, i retten til at udstykke og i retten til at tage inderster og indsiddere til huse. Endelig var der en del, der ønskede, at man fremmede oprettelsen af tvangsarbejdsanstalter.³

Det første resultat af rundspørgen kom med forordningen af 3. december 1819, der indskrænkede retten til at udstykke. Derefter skete der først noget i 1824, hvor man bestemte, at ingen kunne gifte sig uden tilladelse, hvis de havde nydt urefunderet understøttelse fra fattigvæsenet.⁴

Som bekendt fandt de nye kommunale myndigheder med tiden ud af at oprette arbejdsanstalter eller »fattiggårde«. Med hensyn til indsidderne, var det indtil 1848 godserne, der bestemte om deres fæstere måtte tage indsiddere til huse eller ikke. Manglen på regler om indsiddere skyldtes hovedsageligt, at man ikke ville røre ved ejendomsretten, og der var derfor også frit slag for selvejergårdmænd og -husmænd. Hvorvidt de kommunale myndigheder så prøvede at begrænse antallet af indsidderboliger i sognene er

en helt anden ting, men lovmedholdeligt var det ikke.⁵

Eksempler på problemstillinger

Metodisk har jeg lagt hovedvægten på perioden omkring indførelsen af sogneforstanderskaberne – 1840-1845, men det tilgrundliggende materiale vil kunne bruges i undersøgelser, der rækker både bagud og frem i tid. Første halvdel af 1800-tallet er noget uensartet belyst m.h.t. husmænds og fattiges vilkår. Efter 1845 er situationen lidt anderledes, idet der indenfor et kort spand af år dukkede et væld af problemstillinger op omkring husmændene. Eksempelvis er det veldokumenteret, at det røre, som husmændene skabte i Østdanmark, forøgede frygten for revolte fra de lavestbemidlede.⁶

Et materiale som det, der skitseres nedenfor, vil kunne bruges til yderligere undersøgelser af perioden midt i det 19. århundrede, der var præget af kornsalgstidens gode konjunkturer. Men også i opgangstider for landbrugsmarkedet kunne der opstå problemer.

Eksempelvis kan nævnes et af de problemer, der spredte frygt i hele Europa, nemlig kartoffelsygen omkring 1845-46, der bl.a. medførte hungersnød i Irland. Den europæiske kornhøst var tillige meget ringe i 1846, og knapheden medførte høje kornpriser og en deraf følgende frygt for brødmangel og hungersnød. Forskellige foranstaltninger iværksattes også i Danmark, og det var et arbejde, der i høj grad involverede sogneforstanderskaberne. Der blev indsamlet og uddelt brødkorn, og fra centraladministrationens side satsede man hovedsageligt på at hjælpe de trængende, der ikke hørte under den egentlige fattigforsørgelse. Man mente på den ene side, at forsørgelsen af de egentlige fattige var sat godt i sy-

stem i Danmark, og på den anden side ville man forhindre, at hjælpen endte med i stedet at komme skatteyderne til gode. Man havde nok stor forståelse for de jordløse landboeres betrængte situation, men koncentrerede alligevel hjælpen om købstæderne.⁷

Hvem var de betrængte landboere?

Som nævnt er det svært at få et entydigt billede af levevilkårene for de laveste klasser på landet i første halvdel af 1800-tallet hvis man skal holde sig til de hittidige undersøgelser. En af årsagerne er, at begreber som »husmand«, »landhåndværker«, »indsidder« og »almisselem« griber ind i hinanden på forskellig vis. Der vil senere blive foreslået en definition af »landbo-underklassen«, som det her er valgt at kalde dem.

Den bestod ikke blot af betrængte jordløse landboere. Et jordtilliggende var en del af erhvervet for mange mindrebemidlede landhåndværkere og daglejere, og givet har der også været betrængte gårdbrugere. Tyndet på gårdene hørte også med til de laveste stillede, men de omfattes indirekte, når forholdene for landbo-underklassen bliver belyst, idet det var husmændenes børn, der var de potentielle tjenestefolk.

Arbejdskraftsbehovet

Problemerne efter napoleonskrigene og den følgende landbrugskrise i 1820'erne fremmede ikke optimismen, men der skete en form for tilpasning i landbruget i kriseperioden og der var brug for mere arbejdskraft. Indskrænkningerne i retten til at udstykke forøgede etableringsvanskelighederne i takt med, at der var flere der

skulle etablere sig. På gårdene kunne de stigende etableringsvanskeligheder komme til udtryk på den måde, at man holdt de voksne børn hjemme, og sparede på den fremmede hjælp, herunder på tjenestefolk.

Dette gav flere præster direkte udtryk for ved folketællingen i 1845. Tællingslisterne var ledsaget af skemaer til statistik, hvori præsten ved hjælp af fødselsoverskuddet fra foregående folketælling (1840) skulle beregne hvor stor det pågældende sogns befolkning burde have været. Efter en sammenligning med det faktisk optalte antal for 1845 skulle afvigelsen forklares. I de tre undersøgte fynske sogne, var befolkningens antal i 1845 alle steder lavere end beregnet. Præsterne forklarede det med, at sognene havde et lavere antal tjenestefolk end i 1840. Rønningepæresten uddybede det endda med, at beboernes voksne børn var trådt i stedet for. Man må gå ud fra, at han mente gårdmændene.

En undersøgelse foretaget af Hans Chr. Johansen vedrørende 200 fynske gårde, viste netop at der i 1845 var en noget større gennemsnitlig andel af voksne børn på gårdene end tilfældet var i 1787 og 1901, men det viste sig også at der hele perioden igennem havde været kraftig stigning i forbruget af arbejdskraft. Eksempelvis steg arbejdskraftsbehovet fra 1787 til 1845 med gennemsnitligt 1,7 arbejdsår pr. gård. I forbindelse med husmandsproblematikken er det interessante, at den omtalte stigning næsten svarede til forøgelsen af den fastboende arbejdskraft på gårdene, og man har således kun i ringe grad benyttet et øget antal daglejere og tjenestefolk.⁸

Den voksende husmands- og daglejerklasse må i stigende omfang have fundet beskæftigelse enten på hovedgårdene eller på egen jord. Hvis gårdene ikke havde brug for så mange tjenestefolk, kunne det have medført at man også hos husmændene holdt de

større børn hjemme i forøget omfang. I Rønninge og Mesinge sogne var der allerede i 1840 en lille stigning i andelen af større børn i husstandene. I Rønninge viste det sig, at det i 1845 udelukkende var selvejerhusene, der havde større børn i hjemmet. Lunde sogn så ikke ud til at have en tilsvarende forøgelse på noget tidspunkt. Detaljer kunne dog vise en større andel af voksne hjemmeboende piger i 1845, men det var i flere tilfælde døtre, der var hjemme for at føde.

Husenes ejerforhold

Husmændene ernærede sig ved dyrkning af deres egen jordlod, af dagleje, og ved håndværk og husflid. Men »husmand« kunne også blot være en betegnelse for de pågældendes boligform, og et stigende antal håndværkere og daglejere havde ikke anden jord end den huset stod på og så måske en have – de var såkaldte jordløse husmænd. De sidste har været sårbare, idet de helst skulle have arbejde året rundt for ikke at falde det offentlige til byrde. Alle steder arbejdede kvinder og børn med, hvor det var muligt, men dette arbejde er ikke synligt i opgørelser over erhverv, selv om det givet har haft stor betydning.

Husmændene kunne både være fæstere og selvejere. Dertil kom, at det blev mere og mere udbredt, at de sad til leje i stedet for at være fæstere. Forskellen var, at fæstet var på livstid, medens lejemålet var på opsigelse, f.eks. med et halvt års varsel. De usikre vilkår for lejemænd er for første halvdel af 1800-tallet især dokumenteret for Lolland-Falsters vedkommende, hvor godssystemet var dominerende. De dårlige sociale vilkår var en medvirkende årsag til rejsningen af husmandssagen i området.⁹

Det kunne også være forbundet med større social tryghed at have været

fæster på samme gods igennem mange år, hvilket var tilfældet i Mesinge og Rønninge sogne, men som også fremgik af en undersøgelse vedrørende vestfynske fæstehusmænd i perioden 1770-1850 foretaget af Anders Vægter Nielsen. Her kunne det konstateres, at fæsterne under Erholm-Søndergårde gods, som undersøgelsen omhandlede, med tiden blev bedre stillet materielt. Husmændenes materielle stade blev dokumenteret ved en gennemgang af skifterne for perioden, men forfatteren anførte, at de allerdårligst stillede ikke blev tilstrækkeligt synlige ved denne metode.¹⁰

Fæstehusmændene på Erholm-Søndergårde var blevet en nødvendig arbejdskraft for godset, men det var også muligt, at gårdmændene i stigende grad efterspurgte tjenesteydelser og håndværksarbejde, således at det var medvirkende til at forbedre husmændenes vilkår.¹¹

Selvejerhusmændene med jord kunne antages at have haft det bedre, alene af den grund at de ejede deres egen bedrift. Undersøgelsen af de tre fynske sogne viste, at det netop var dem, der supplerede deres indtægt på mange forskellige måder, bl.a. ved håndværk og lignende. I modsætning til fæsterne, der i vidt omfang måtte betale afgifter med arbejde og naturalier, var selvejerne sandsynligvis mere følsomme overfor de økonomiske konjunkturer, og det samme må i endnu højere grad have været tilfældet for de mange selvejere i huse uden jord.

Landhåndværket

Det er vanskeligt at afgøre, hvad der mest bidrog til den enkelte husstands underhold, hvis de både var håndværkere og jordbrugere. Dertil kommer at både begrebet husmand og begrebet håndværker dækkede over temmelig sammensatte personer i perioden. Ek-

Unge tjenestefolk på vej til eller fra høstarbejdet. En del af det stigende arbejdskraftsbehov på gårdene blev dækket ved at man holdt de større børn hjemme, og det blev bl.a. af den grund vanskeligere for husmandsbørnene at skaffe sig tjeneste. Skitsen er af Christopher Faber (1800-1869). Foto: Landsarkivet for Fyn:Topografica, pk. 7.

sempelvis var det ene yderpunkt en smed, der ud over smedearbejdet havde så meget jord til dyrkning, at han kom over grænsen på én tønne hartkorn og dermed var gård- eller bolsmand. Og som det andet yderpunkt kunne der være et almisselem i fattighuset, som delvist tjente til sit eget underhold ved bødkerarbejde. Statistisk kunne de begge indgå som håndværkere, men levevilkårene var ret så forskellige.

Sven Henningsen har i sin disputats om landhåndværket fastslået, at til-

væksten i håndværkerantallet i starten af det 19. århundrede procentvis var dobbelt så stor som befolkningstilvæksten. Mellem 1801 og 1834 havde det geografiske tyngdepunkt imidlertid forskudt sig fra det østlige til det vestlige Danmark. I 1801 havde det været Københavns amt, der havde den største procent af håndværkere, men i 1834 var det Odense amt. Det var husfliden og især vævningen, der var hovedårsagen til den fynske fremgang.¹² Han mente i øvrigt, at man lokalt omgik bevillingssystemet ved at se igen-

nem fingre med, at beboere drev håndværk uden bevilling. På den måde undgik man at vedkommende faldt fattigvæsenet til byrde.¹³ Også det kan undersøgelsen af de tre fynsk sogne bekræfte.

I Rønninge sogn var der især mange vævere, men som i Henningsens undersøgelse kulminerede denne udvikling omkring 1840-1845. Tilbagegangen skyldtes sandsynligvis, at byernes industri efterhånden erstattede husflidsarbejdet.

Inderster og indsiddere

Det er ofte hævdet, at de dårligste sociale vilkår tilfaldt indsidderne, idet de var mest pressede m.h.t. arbejde og bolig. På de lolland-falsterske godser så det ud til, at der blev presset så mange mennesker ind i husene som overhovedet muligt. Derimod var der i dette område ikke så stort pres på boligerne i de sogne, hvor selvejet var mest udbredt.¹⁴

Måske er det i indsiddergruppen man skal finde hovedparten af de, der lige netop klarede sig fri af fattigvæsenet, men det er givet også her, de mange almisselemmer fandtes. For så vidt var der også mange andre i indsidder/inderstegruppen. Den var lige så komplekst sammensat som hele landbounderklassen, og dækkede alt lige fra landbosamfundets top til dets bund.

For første halvdel af 1800-tallet findes der desværre ikke studier af en størrelsesorden og bredde, som det er tilfældet for tiden før 1800. Her tænkes der på Fridlev Skrubbeltrangs disputats *Husmand og Inderste* fra 1940, hvor der bl.a. er foretaget en meget klar definition af inderstegruppen, der til dels også kan bruges for tiden efter landboreformerne.¹⁵ Dog må der differentieres efterhånden som man når op i 1800-tallet, men i overensstemmelse

med Skrubbeltrangs definition var især skaren af enker og enligstillede, invalider og gamle, *det triste flertal i indersternes brogede skare*, som han udtrykte det.¹⁶ Med tiden var det blot ikke længere de fleste.

Skrubbeltrang brugte begrebet »inderster«, men præciserede, at det både kunne dreje sig om beboere af selvstændige huse og nogle, der blot var »til huse«. I folketællingslisterne for de tre fynske sogne synes der at være lagt en bestemt betydning i de to begreber »inderste« og »indsidder«, men hvilken betydning der var tale om, var ikke umiddelbart klart. I min undersøgelse dannede der sig, efter at der var tilvejebragt et materiale til belysning af den enkelte husstands levevilkår i 1845, et entydigt billede af begreberne. Efter at alle de undersøgte husstande var blevet »placeret« i den korrekte bolig og med oplysninger om boligens ejerforhold og jordtilligende, kunne det konstateres, at tællerne havde brugt følgende definitioner:

- *Inderster*: Boede i et selvstændigt hus som leje- eller aftægtsbolig. Husset kunne være beliggende på en gårds grund, men det behøvede ikke være tilfældet.
- *Insidder*: Boede i en bolig, der var indrettet som en del af en gård eller et hus. Dvs. det kunne være en enkelt stue eller en egentlig lejlighed.¹⁷

Skrubbeltrang nævner to grupper af »inderster«, der socialt adskilte sig fra husmandsstanden, nemlig fhv. gårdmandsfolk, der nød aftægt og medbrugere af gårde, dvs. gårdmandsbørn, der endnu ikke havde overtaget gården. I det 19. årh. vil de nævnte gårdmandsbørn i alle kilder optræde som husmænd. Dermed kunne man fristes til at tro, at inderstebegrebet bortfaldt i tiden efter landboreformerne, hvilket ikke var tilfældet. En del af dem kun-

ne sidestilles med jordløse husmænd, men heller ikke det var altid tilfældet. Inderster er i min undersøgelse simpelthen lejere af huse – med eller uden jord. Var der derimod tale om lejere af stuer eller lejligheder var de indsiddere. Denne omstændelige gennemgang af de to begreber medfører dog ikke, at de vil blive brugt lige så konsekvent her, idet inderster til en vis grad sidestilles med alle de øvrige, der beboede selvstændige huse. Det vil senere fremgå, at indsidderbegrebet også havde fået et lidt andet indhold i løbet af det 19. århundrede.

Landbounderklassen: Den udvidede husmandsgruppe inklusive de fattige

Skrubbeltrang bruger begrebet »den udvidede husmandsgruppe«, dvs. fisker-, håndværker-, husmands- og landarbejderbefolkningen under ét.¹⁸ Tilføjes almisselemmerne vil definitionen dække landbounderklassen. Definitionen er både erhvervsmæssig og social, og gælder ikke blot beboerne i huse. De indsiddere, der havde til huse på en gård, hørte også med, men kun i de tilfælde hvor de ikke var gårdmandsfolk på aftægt eller lignende. Husbeboerne omfattede både beboerne i huse med og uden jord, og derudover en gruppe, der formodentlig var endnu mere »trist« end Skrubbeltrangs sidste gruppe, nemlig beboerne i fattighuse-
ne.

Opsummerende kan det være en fordel at nævne hvem, der ikke skal regnes med til landbounderklassen. Det drejer sig stort set om beboerne på gårde og godser, med den ovenfor nævnte undtagelse vedrørende nogle af indsidderne på gårde – de kunne eksempelvis være daglejere.

Men det er heller ikke alle, der i folketællingerne var anført som beboere

af huse, der skal regnes med. Forhenværende gårdmandsfolk på aftægt er tidligere nævnt. På samme vis var degne/skolelærere og møllere en gruppe, der socialt set adskilte sig fra landbounderklassen, og det samme var tilfældet med velstillede enker og egentlige rentiers, der også boede i huse. Det er ikke så kompliceret som det lyder, idet de er forholdsvis lette at kende. Eksempelvis ville man nok ikke regne en præsteenke, der levede af sine penge, med til »det triste flertal«.

Det kommunale selvstyre – og typologisering af sognene

Harald Jørgensen mente i sine studier over det offentlige fattigvæsens udvikling, at indførelsen af sogneforstanderskaberne kun fik små følger for fattigsagerens reelle behandling, og hovedårsagen var at sognepræsten beholdte den afgørende indflydelse på fattigsagerne, og at han de fleste steder også blev valgt til formand for sogneforstanderskabet. Det lokale kommunale selvstyre var således i kyndige hænder.¹⁹

Det er et åbent spørgsmål, om der alligevel ikke skete en stramning af forholdene efter 1842, men årsagen kunne være, at problemerne var blevet større i takt med at befolkningspresset tiltog. Dette er imidlertid ikke undersøgt til bunds.

Det var dog ikke alle steder, præsten fik lov til at lede det nye kommunale styre. I fæstesognet Mesinge på Hindsholm var der i 1842 absolut ikke stemning for at følge den største lodsejer, stamhuset Hverringe, da man herfra foreslog at sognepræsten skulle være formand for sogneforstanderskabet. Det ville de folkevalgte fæstebønder ikke være med til, og de valgte derfor en af deres egne.²⁰

Når Mesinge sogn benævnes fæste-

Fyns kulturgeografiske zoner. De tre undersøgte sogne er understreget, nemlig: Mesinge sogn i kystzonen, Rønninge sogn i slettezonen og Lunde sogn i skovzonen. Kortet er gengivet efter Erland Porsmose: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*. Odense, 1987, s. 21.

sogn, er der fuld dækning for betegnelsen, idet der kun var få selvejere af gårde og huse. Generelt kan det være problematisk at karakterisere et sogn som henholdsvis fæste- eller selvejer-sogn, hvis man ikke definerer, hvem begrebet dækker. Rønninge sogn kunne betegnes »selvejersogn«, men det var kun gårdene der var selveje. For

husenes vedkommende var halvdelen i fæste og den anden halvdel var selvejehuse. I Lunde sogn på Sydfyn var fæstebegrebet til gengæld næsten ukendt da man nåede et stykke ind i 1800-tallet. I stedet havde man lejeboliger i stort tal.

Typologiseringen kan gå på ejerforholdene for boligerne, men da de na-

turgivne forhold har spillet en rolle, må andre karakteristika indgå. Fyn kan kulturgeografisk opdeles i en kyst-, en slette- og en skovzone, hvor der i kystzonen var mulighed for at supplere landbrugsøkonomien med fiskeri, og hvor skovzonen medførte mulighed for træforarbejdningserhverv. Fra gammel tid var opdyrkningsprocenten størst i slettezonen, men efter udskiftningen var der opdyrket ny jord både i kyst- og skovzone.²¹ Forsøget på en typologisering tager sit udgangspunkt i et sogn som helhed, men har hovedvægten på undersøgelsen af den ovenfor definerede landbounderklasse. Der er defineret tre typer, der nedenfor anføres med eksempler og delresultater fra de undersøgte fynske sogne.

- *Fæstesognet (Mesinge)*: Et kystsogn, hvor der både ved nyopdyrkning af et overdrev og ved inddæmning var skabt muligheder for nyetablering. Strukturen var dog efterhånden stagnerende, og sognet var typisk for godsstrukturen, idet langt de fleste både gårde og huse var i fæste. Trygheden for fæsterne lå i »godssystemets alderdomsforsørgelse«, hvor innsidderboligerne oftest blev brugt til aftægt. Bebyggelsesudviklingen var jævn gennem hele perioden 1801-1845, og befolkningens årlige vækstrate var meget ringe, især efter 1834. Husstandene var større end i de andre sogne, men havde også en større andel af ældre husstandsmedlemmer, hvilket medførte, at den gennemsnitlige andel af personer i den arbejdsdygtige alder var mindre. Nyetablering i sognet blev efterhånden svær.
- *Selvejersognet (Lunde)*: Et skovsogn, hvor både gårde og huse overgik til selveje omkring 1800 i forbindelse med, at et helt gods (Løjtved) frasolgte det meste af sin jord. Det blev efterfulgt af en kraftig udstykning

og brugsstørrelserne blev derved mindre og grænserne mellem gårde og huse blev udjævnet. Der opstod efterhånden netop det som samtiden frygtede, nemlig en talrig hær af jordløse husmænd og innsiddere. Det var dog hovedsagelig gårdmændene, der flittigt opførte og udlejede huse med en eller flere lejlig-heder. Både bebyggelses- og befolk-ningsudvikling var kraftig indtil ca. 1834. Herefter steg bebyggelsen kun moderat medens befolkningstil-væksten stadig var stor. Den gen-nemsnitlige andel af personer i den arbejdsdygtige alder var størst her, hvilket også vil sige, at andelen af ældre var mindst i dette sogn. Andelen af børn var dog ikke så markant, hvorfor det må antages, at de måtte tidligt hjemmefra for at arbejde for andre.

- *Både fæste- og selvejersogn (Rønninge)*: Et slettesogn, hvor karakteristikken kun går på landbounder-klassen, idet gårdene overgik til selveje i de første årtier af 1800-tallet. I Rønninge sogn fulgtes bebyg-gelses- og befolkningsudviklingen ad frem til ca. 1835. Efter 1840 var befolkningstilvæksten kraftigst, me-dens bebyggelsen næsten stagnerede. Både for fæsternes og for selve-jernes vedkommende er mange af de karakteristika gældende, der var anført for de andre sogne, og sognet var derfor i mere end én forstand gennemsnitligt. Godssystemet gik hånd i hånd med de nye tider.

Opsummerende var det generelt for alle tre sogne, at der omkring 1834 eller 1840 kunne konstateres et forøget pres på boligerne. Der blev ikke bygget så meget nyt og boligpresset ser ud til at have udmøntet sig dels i en bortvan-dring fra sognene, og dels i et stigende antal beboere pr. hus – hovedhusstand og innsiddere taget under ét. Det er

dog også konstateret, at indsidderbe- grebet med tiden havde ændret sig. Mange af indsiddernes boliger i Lunde var egentlige lejligheder. Et andet spørgsmål er så om de alligevel ikke kunne være lige så triste som indsid- derstuerne.

I undersøgelsen af Mesinge fik »indsidderne« endnu en betydning. En enkelt gård, der var blevet solgt og ud- stykket, havde fire husstande i 1845. De tidligere gårdbygninger var i folke- tællingen omtalt som et hus, hvilket kunne tyde på, at tælleren anførte bo- ligtypen efter dens jordtilliggende og ikke efter dens størrelse. De tre af hus- standsoverhovederne var blot dagleje- re, men på grund af deres placering i tællingslisten ville man sædvanligvis også have betegnet dem som indsidde- re. Det skete logisk nok ikke, for det vi- ste sig, at gårdens bygninger var ind- rettet og solgt som fire lejligheder med hver sin have til. Var der nogen, der sagde ejerlejligheder?

Den pressede befolkning

Flere spørgsmål har gjort sig gælden- de m.h.t. bunden af landbunderklassen. F.eks.: Hvor var der flest fattige og almisselemmer? Og under hvilke strukturer? Det skal nedenfor diskute- res, hvorvidt der var flest i fæste- eller i selvejersogne og herunder hvor det så at sige var bedst at være fattig. Hvis det spørgsmål overhovedet kan stilles.

I den tidligere nævnte undersøgelse fra Lolland-Falster så det ud til at der var flere aftægtsfolk blandt indsidder- ne i selvejerområderne og omvendt fle- re almisselemmer blandt indsidderne i fæsteområderne. Det kan der have været flere årsager til. Det kunne jo f.eks. være, at aftægtsfolkene i højere grad indgik i hovedhusstanden i fæstesognene end i selvejersognene, hvilket var tilfældet i den fynske un- dersøgelse. En anden forklaring kunne

være den, at der var forskel på vilkåre- ne alt efter hvad det var man var på aftægt fra: et gårdbrug eller et hus- mandssted? Endelig viser de fynske eksempler, at der var en større social sikkerhed forbundet med at have været fæster gennem mange år på det samme gods. Et selvejerbrug – af den ene eller anden art (dvs. gård- eller husmandsbrug) – skulle derimod kun- ne klare en vis indtjening, før man havde råd til at give den tidligere ejer aftægt.

Årsagen til at man i et selvejersogn hovedsagligt fandt yngre familier blandt almisselemmerne var sandsyn- ligvis, at befolkningen generelt var yn- gre i disse sogne. Det var her, der var flest nyetablerede. Dette understreger blot, at man var ret udsat som nyetab- leret selvejer.

Som helhed ser det ikke ud til at der var de store forskelle på fattigforsor- gen i selvejersogne og i fæstesogne. Eventuelle forskelle kunne være forår- saget af, at fæstesognene ikke blot var præget af det begyndende kommunale selvstyre, men også af et godssystem under afvikling. Heri ligger i øvrigt endnu en spændende problemstilling.

I en ny bog, *Forsørget og forfulgt* af Anna Rasmussen, gives der et stærkt og engageret billede af, hvordan man i første halvdel af det 19. århundrede styrede med hård hånd i både fattig- kommissioner og sognekommuner i det daværende Århus amt. De fattige var nærmest jaget vildt. Bogen bygger næsten udelukkende på materiale fra amtsarkiverne, og selv om det er glæ- deligt for en gang skyld at se dette ma- teriale udnyttet, er det vigtigt at have for øje, at det på den måde kun bliver de sager, der kom til amtets kundskab, der bliver synlige. Alle de sager, der al- drig nåede amtmanden, kan have været både værre og bedre.²²

M.h.t. fæste- kontra selvejersogne, er der i nævnte værk et interessant eksempel fra Skorup-Tvilum sognedi-

Bygning nr. Dato	Hovedet eller Stedets Navn med Anførelse af Gaarde, Huse, o. s. v.	Antallet af Familier i hver Gaard og hvert Hus	Samtlige Personers Navne i hver Gaard, hvert Hus, hver Familie.	Ejeres Værdi af Huset, det tilhørende Grundstykke, eller Ejend.	Ejers- køn, alder og Læder- stand eller Stilling.	Personernes Titel, Embede, Forretning, Haandværk, Hændergæve, Stilling i Familien eller hvad de leve af.	Hvis disse vare Festlænder de revent, hestede eller afslægtede.	
							Antal.	Ejendommens Bærgede.
15. Bygning	1	1	1877 Jærgergaard			Landtjenestemand		
			Jens Christian -	33 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Wilhelm Christian -	28 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	3	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Martin Christian -	2	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
16. Bygning	1	1	Jens Christian -	62 færdig	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Martin Christian -	71 færdig	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
17. Bygning	4	4	Jens Christian -	37 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	27 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Martin Christian -	2	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Jens Christian -	29 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	28 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Jens Christian -	6	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Martin Christian -	1	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Jens Christian -	1	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	17 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Martin Christian -	40 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	11	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Martin Christian -	1	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Martin Christian -	32 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Jens Christian -	33 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Jens Christian -	14	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
18. 1. Bygning	1	1	Jens Christian -	67 færdig	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	18 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Jens Christian -	14	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	32 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Jens Christian -	30 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Martin Christian -	16 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	34 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
19. 1. Bygning	1	1	Martin Christian -	52 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	46 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	3	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Jens Christian -	35 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
			Anders Christian -	26 gift	Landtjenestemand	Landtjenestemand		
20			1877 Jærgergaard					

Folketællingen 1845 for Mesinge sogn, Bjerger herred. Som listens nr. 17 i Mesinge by ses et hus med fire husstande – en bødkerhusstand og tre daglejerhusstande. Selv om det ikke er anført på folketællingslisten ville man normalt tolke de tre daglejerfamilier som indsiddere, men de fire familier ejede hver sin lejlighed i "huset", der i virkeligheden var bygningerne fra en tidligere gård. Foto: Rigsarkivet. Folketællingen 1845.

strikt i Gern herred. Skorup sogn var fæstesogn under Frijsenborg og Tvilum sogn var et selvejersogn. I Tvilum var der mange fattige. Her udnyttede selvejerne deres *suveræne ret til at udleje indsidderstuer og sælge faldefærdige hytter til hvem, der bød sig til. Derfor var der mange flere fattige i Tvilum end i Skorup sogn, og derfor løb bønderne i Skorup storm mod Kancelliet for at få lov at være sig selv.* Der blev søgt flere gange om adskillelse af de to sogne i kommunal henseende, men uden resultat. Eksemplet kalder næsten på en nærmere undersøgelse.²³

Den fynske undersøgelse viser, at der generelt var en tydelig sammenhæng mellem erhvervet (og dermed jordtilliggendet), alderen og den sociale status for husstandsoverhovederne i landbounderklassen. Som det senere vil fremgå, viser den også, at det alle steder var børnene, der var mest udsat.

Håndværkerhusstandene adskilte sig i alle tre sogne fra de andre husstande. De var hovedsageligt i en aldersgruppe, der kunne tyde på, at mange havde etableret sig under landbrugskrisen i 1820'erne. De synes at have været de bedst stillede i landbounderklassen. Et flertal blandt dem havde tillige jord til dyrkning. De var hovedsageligt selvejere, havde de største husstande og havde den største andel af arbejdskraft i husstandene. Selv for fæstesognet tegner der sig dette generelle billede, men her var det netop de få selvejere, der trak gennemsnittene op. Overraskende nok var der ikke så mange af håndværkerne i 1845, der var gårdmandssønner.

Undersøgelsen af husstandssammensætningen i de forskellige typer af sogne skal ikke berøres yderligere her, men eksemplerne viser, at den detaljerede viden om de enkelte husstande, undersøgelsen bygger på, muliggør en langt mere nuanceret analyse af landbounderklassen. Metoden har givet

forskellige kildeproblemer fra den ene type sogn til den anden, og redegørelsen herfor tjener tillige til at belyse lokaladministrationens rolle.

Hovedkilderne – og lidt om værktøjet

Demografiske kilder og databaser

Hovedkilderne til demografiske undersøgelser er folketællinger og kirkebøger. Brugen af dette grundmateriale er efterhånden velkendt, og skal da heller ikke gennemgås detaljeret her.

Folketællingslisterne alene kan give et betydeligt antal oplysninger, hvis man er opmærksom på detaljerne og på hvorledes listeførerne har grebet det an. Dette er bl.a. fremgået af eksemplet med inderster og indsiddere. Udvælgelsen af, hvilke husstande, der skulle med i den fynske undersøgelsen, er foretaget ud fra erhverv og boligform, og det har derfor været vigtigt at notere alle de oplysninger, bl.a. vedrørende husene, der kan aflæses af tællingslisterne – stednavne etc.

Husnavne kan ofte bruges som genkendelse af en person, og om ikke andet kan de være ret underholdende, som ved et hus i Lunde sogn, der i 1845 var beboet og ejet af en 43-årig husmand og daglejer, hans kone og to halvstore børn. Huset havde et jordtilliggende på 3 skæpper hartkorn og der blev både betalt brandforsikring og fattigskat, så helt uformuende har husstanden ikke været. Alligevel havde familien døbt huset »Madløsehus«, så det kan jo være, at det ikke har været let for dem at etablere sig som selvejere. Eksemplet kan også tjene til at vise resultatet af behandlingen af de indsamlede kilder.

Oplysningerne fra hver enkelt af de benyttede kilder er blevet indtastet så kildetro som muligt i hver sin databasetabel. I dag er det forholdsvis let at

Rønninge, huse 1845

Husnummer : 58 F/S-oplysn. : Fæstep.: 1835
 Stednavn : Rørup Forsikringsnr :
 Matrikelnr. 1844 : 1 RØI Bemærkn. :
 Hartkorn : 0-6-0-2½
 Fæste/selveje : F
 F-ejer : Præsteembedet

PersID	HS	HSnr	Navn	År	Civ	Fødesogn	St. og erhverv
263	62	1	Anders Rasmussen	39	g	Rønninge	væver
264	62	2	Maren Hindsesdatter	40	g	Rønninge	hans kone
265	62	3	Ane Marie Andersdatter	16	u	Rønninge	deres barn
266	62	4	Rasmus Andersen	10	u	Rønninge	deres barn
267	62	5	Johannes Andersen	8	u	Rønninge	deres barn
268	62	6	Niels Andersen	6	u	Rønninge	deres barn
269	62	7	Karen Andersen	3	u	Rønninge	deres barn
270	62	8	Ane Andersen	1	u	Rønninge	deres barn

Husnummer : 59 F/S-oplysn. : SP1306,f.994 1820
 Stednavn : Rørup Forsikringsnr : 40,01
 Matrikelnr. 1844 : 2b RØI Bemærkn. :
 Hartkorn : 0-3-3-1
 Fæste/selveje : S
 F-ejer :

PersID	HS	HSnr	Navn	År	Civ	Fødesogn	St. og erhverv
271	63	1	Niels Pedersen	51	g	Rønninge	husmand og væver
272	63	2	Catrine Marie Pedersen	60	g	Kerteminde	hans kone
273	63	3	Abelone Nielsdatter	20	u	Rønninge	deres barn, sy pige
274	63	4	Rasmus Nielsen	17	u	Rønninge	deres barn, væver
275	63	5	Maren Nielsen	13	u	Rønninge	deres barn
276	64	1	Erik Larsen	46	g	Marstal	indsidder og daglejer
277	64	2	Sidsel Pedersdatter	51	g	Fraugde	hans kone
278	64	3	Lars Eriksen	12	u	Rønninge	deres barn
279	64	4	Rasmus Eriksen	8	u	Rønninge	deres barn

Et eksempel på en udskrift fra databasen med kortfattede husoplysninger og udvalgte oplysninger fra folketællingen 1845. Til sidstnævnte er tilføjet et personlobenummer, et husstandsnummer og en nummerering af de enkelte husstande. Husene er fra Røjerup ejerlav i Rønninge sogn, Aasum herred. Der er forskel på hartkornet ved de to huse, men fæsteren i databasens hus nr. 58 var blot benævnt som væver i folketællingen. I hus nr. 59 var det første husstandsoverhoved til gengæld både husmand og væver, men han var også selvejer og havde endvidere lejet en del af huset ud til en daglejerfamilie. Bemærk at de to større børn i den sidstnævnte væverfamilie havde selvstændig erhvervsbetegnelse. Indsidderen fik i øvrigt sin huseleje betalt af fattigvæsenet, men han var ikke benævnt almissemænd i folketællingen.

sætte sig ind i brugen af et databaseværktøj, og hvorfor så ikke bruge det, der er mest anvendeligt til viderebehandling af materialet. Der hører »instruktører« i form af et hjælpeprogram til alle gængse programmer, og man kan bruge databaser på det niveau og i den sværhedsgrad, der er mest hen-

sigtsmæssig for en selv. Det bedste er selvfølgelig at lave en rigtig relationsdatabase, så oplysningerne fra de forskellige kilder kan samles og bearbejdes på tværs af kilderne, men det er som sagt ikke altafgørende.

Med udgangspunkt i folketællingen 1845 suppleret med andre kilder er

der i undersøgelsen af de tre fynske sogne sogn for sogn udarbejdet en database for 1845, der taget udgangspunkt i det enkelte hus. Database indeholder bl.a. oplysninger om: Matrikelnumre, jordtilliggendets størrelse i hartkorn, ejerforhold, brandforsikring og brandtaksation og endelig alle beboerne. For beboernes vedkommende er de inddelt i husstande, hvor det er muligt at få flere oplysninger om husstandsoverhovederne. F.eks. om vedkommende betalte fattigskat eller selv modtog fattighjælp, og diverse personlige oplysninger, bl.a. om faderens erhverv etc.etc.

For andre folketællingsår og andre kilder er materialet blot suppleret med oplysninger samlet i enkeltstående tabeller, der under alle omstændigheder letter arbejdet. Det betyder, at der efter bearbejdning af materialet hele tiden har været muligt at vende tilbage til indtastningsrækkefølgen, og kontrollere materialet mod kilden.

Det er på sin plads her at minde om, at der findes en veldefineret standard for indtastning af demografiske kilder i databaser. Arbejdet hermed foregår i Samarbejdskomiteen for Kildeindtastninger (SAKI), og der er således udarbejdet faste datastrukturer for folketællinger, matrikler, lægdsruller og kirkebøger.²⁴

Kilder vedrørende husene og jordtilliggendet

For at sikre, at husbeboerne (1845) med deres bolig er blevet placeret på den rigtige jordlod er 1844-matriklen udnyttet. Det er imidlertid ofte sådan, at personnavnene ikke er skrevet helt ud i matriklen (»H.Hansen«). Det kan gøre det svært at placere den korrekte person på den rigtige jordlod, og matriklen omhandler netop kun jordlodderne. Hver ejer, fæster eller lejer kunne have flere jordlodder og en person kunne være fæster af én lod og tillige ejer af en

anden. Da opmålingen til matriklen var færdig længe før 1844 (på Fyn var det i 1812), skal man også være opmærksom på senere ændringer, da der jo mange steder netop var meget salg og udstykning i denne periode.

Matriklen kan således ikke bruges alene, da den ikke giver oplysning om bebyggelsen. Da både ejere og brugere og naturligvis matrikelnummeret er anført kan den imidlertid give den fornødne indgang til skøde- og panteprotokoller eller til jordebøger og fæsteprotokoller. Yderligere oplysninger om husene kan desuden fås gennem brandforsikringsprotokollerne, idet mange huse var forsikret, selvom det ikke var lovpligtigt. De nye selvejere har villet sikre deres ejendom og ejere af fæste- og legehuse har haft samme begrundelse, her blev det ofte pålagt brugeren som en del af forpligtelserne ved at have rådighed over ejendommen. Brandforsikringsprotokollerne har derfor både ejer og brugerrækker; og stednavne og erhvervsangivelser ved personerne minimerer mulighederne for forveksling af personer med samme navn.²⁵

Hvis man ønsker yderligere oplysninger om selve husene og deres indretning er der oplysning herom i brandtaksationsprotokollerne, hvortil forsikringsprotokollerne henviser. I det tidligere nævnte værk af Anders Vægter Nielsen er der netop lavet en undersøgelse af husenes antal af længer og fag. Denne undersøgelse viste, at der efter 1790 næsten ikke var små og/eller enlængede huse under det vestfynske gods. Ud over brandtaksationerne havde det her været muligt at udnytte synsforretninger ved fæsteskifter, et materiale, der desværre er uensartet og ofte sparsomt bevaret.²⁶

Antal fag sammenlignes ofte blot for stuehusenes vedkommende, men det er heller ikke oplysende nok. En væver kunne have vævestue i stuehuset og havde man senere bygget en længe til

Matr.nr. 52d på Houbanken i Rønninge fotograferet omkring 1915. Huset havde da samme størrelse som da det i 1849 blev brandforsikret for første gang, men det var siden blevet forsynet med brændte sten i stedet for lerklinede vægge. Huset var indtil 1867 fæstehus under Rønninge Søgaard, hvorefter det overgik til selveje. Enken efter den tidligere fæster blev boende i huset, og køberen forpligtede sig til at give hende aftægt, mod til gengæld at betale lavere renter af Rønninge Søgaards prioritet så længe enken levede. Foto: Langeskov Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.

kunne der udmærket være kamre her. Hvor stor var den pågældende families bolig egentlig? Når produktion og bolig blev sammenblandet, som det ofte var tilfældet i husene, kan det være vanskeligt at sammenligne forholdene. Det kunne være interessant at få et overblik over hvor mange huse, der havde et kohus (dvs. om hustranden antagelig havde en ko), men de fleste oplysninger fra brandforsikringsmaterialet er svære at kvantificere og dermed også svære at sammenligne fra sogn til sogn.

Brandforsikringsmaterialet kan være en god støtte m.h.t. oplysninger om ejer/bruger-rækker, men det er i sammenhæng med en undersøgelse af hele landbounderklassen ikke dækkende. De usleste af husene var ikke forsikret, alene af den grund at brandforsik-

ringen ikke fandt dem forsvarlige. Fæstere og lejere kunne ikke undslå sig, hvis det stod i deres kontrakt at de var pligtige til at forsikre, men de allerfattigste ejere havde måske sparet forsikringen væk.

Hovedproblemet efter at have forsøgt at sammenkæde husstande og bebyggelse vil være alle de huse, som det ikke lykkes at finde. Man kunne være tilbøjelig til at tro, at netop disse huse var beboet med nogle af de mennesker, hvis levevilkår var dårligst. Derfor må endnu et sæt kilder inddrages, og det har i undersøgelsen af de tre fynske sogne været naturligt at se på fattigkommissionernes skattelister, netop fordi samtiden klagede så meget over de stigende skatter. Den umiddelbare værdi af ligningslisterne over fattigskatten

var dog forskellige fra sogn til sogn. Til gengæld var der ret mange sidegevinster ved at gennemgå materialet.

Ligningslisterne til fattigskatten

Vedrørende fattigskatten sagde § 35 i »Reglement for fattigvæsenets provisoriske indretning og bestyrelse på landet i Danmark« af 5. Juli 1803, at man skulle bestemme *hvad og hvor meget enhver af sognets beboere dertil, efter sit ejende hartkorn, sin formues tilstand, eller sin lejlighed, [burde] bidrage*. Samme paragraf opfordrede til, at man søgte at inspirere de, der havde mulighed for det, til at give ekstra gaver. Og præsterne kunne jo gå foran og vise er godt eksempel. Eventuelle misfornøjelser med skatteansættelsen skulle fremsættes for amtets fattigdirektion, og listerne skulle derfor bekendtgøres i sognet så man havde mulighed for at gøre indsigelse lokalt og på den anden side kunne forberede sig

på de kvartalsvise uddelinger med sit bidrag.

Præsten var indtil 1867 født medlem af fattigkommissionen, og et fattigdistrikt omfattede det, eller de, sogn(e), der udgjorde ét pastorat. De øvrige medlemmer af kommissionen var politimesteren (herredsfogden), en af de største lodsejere og tre eller fire af fattigdistriktets beboere. Da landkommunalloven af 1841 blev indført, ændredes der således ikke ved præstens deltagelse i fattigforsørgelsen, og også økonomisk vedblev fattigvæsenet lige indtil 1867 at have sin egen kasse.²⁷

Det vigtigste møde i fattigkommissionerne fandt sted i december, hvor lister over både nydere og ydere blev udfærdiget. Det var en budgettering af det kommende års udgifter og indtægter – i den rækkefølge, for først når man havde fastsat hvem, der skulle understøttes og hvor meget de hver især skulle have, kunne man fordele byrderne på sognets beboere.

Alle skulle således bidrage, men der var ikke megen mening i, at opkræve skat af de, der selv modtog almisse.

Husnummer :	13	F/S-oplysn. :	J.: pers.tilnavn Voldbroe
Stednavn :	Hovbanken	Forsikringsnr :	35,82
Matrikelnr. 1844 :	52d RØN	Bemærkn. :	Husnavn: Kirschnerhus
Hartkorn :	0-2-1-0		
Fæste/selveje :	F		
F-ejer :	Rønninge Søgård		

PersID	HS	HSnr	Navn	År	Civ	Fødesogn	St. og erhverv
057	13	1	Rasmus Pedersen	60	g	Gamtofte	husmand og tømmermand
058	13	2	Maren Andersdatter	55	g	Rønninge	hans kone
059	13	3	Ane Rasmusdatter	20	u	Rønninge	deres barn
060	13	4	Karen Rasmussen	15	u	Rønninge	deres barn
061	13	5	Ane Cathrine Nielsen	5	u	Rønninge	plejebarn
062	13	6	Rasmus Pedersen	2	u	Rønninge	plejebarn

En udskrift fra databasen (1845) vedrørende det ovenfor nævnte hus, matr.nr. 52d af Rønninge. Huset var bygget af fæsteren ved oprettelsen af husmandskolonien Hovbanken i 1815. Ved brandtaksationen i 1849 bestod det nordlige stuehus af seks fag med to stuer, en forstue, et ølkammer og et bryggers, medens den østlige længe på fem fag var indrettet til ko- og kornhus. De to plejebørn var "privat antaget", og de var begge børnebørn af husfæsteren. Fattigkommissionen havde nøje noteret sig, at de var forsørgelsesberettigede i henholdsvis Flødstrup og Davinde sogne, men det vides ikke om der på noget tidspunkt blev søgt om almisse til dem.

Det var heller ikke nogen god ide, at skubbe til en hældende vogn ved at opkræve skat af de, der lå på vippen til selv at skulle modtage hjælp. Det kan derfor være oplysende at se på hvem, der ikke betalte fattigskat i et sognedistrikt. Fattigskatten var hovedsagelig en hartkornsskat. Det var almindeligt at man fastsatte hvor meget, der skulle betales pr. tønne hartkorn, hvorefter det resterende blev opkrævet efter folks »formue og lejlighed«. Fattigkommissionerne skulle vurdere skatteborgerens evne til at betale, hvilket medfører at ligningslisterne udviser meget varierede opkrævningsmåder. Hvis der blev udvist stor fantasi for at spare på almisserne, ser det ud som om der ikke blev brugt mindre fantasi, når det drejede sig om at påligne skatten.

Hovedkilden har i denne undersøgelse været ligningslisterne for 1845, der blev udfærdiget i december 1844. Når det drejede sig om en hartkornsskat, der skulle betales af alle beboerne, så kunne man håbe på, at alle beboeres hartkorn – herunder også husmændenes – fremgik af listerne. Endvidere måtte man gå ud fra, at det også var hartkornet efter den nye matrikel, der var brugt. Begge dele viste sig at være tilfældet. For gårdenes vedkommende var oplysningerne som forventet, men med hensyn til husmændene/husbeboerne var der store forskelle, og det var derfor også forskelligt, hvad husmændene betalte i fattigskat i de tre sogne.

Tre eksempler på ligning af fattigskat

Det synes at være generelt, at man i de enkelte fattigkommissioner inddelte både bidrags- og skattelisten i de omfattede sogne og måske endda i landsbyer. Det vil sige, at listerne kan være inddelt besnærende tæt på ejerlavsniveauet.

Det har været en rent praktisk foranstaltning, idet de enkelte kommissionsmedlemmer så har kunnet fordele uddelingsopgaverne mellem sig, og der har på den måde været kortere vej mellem yder og nyder.

Rønninge sogn²⁸

I Rønninge-Rolfsted fattigdistrikt var husmændenes hartkorn også anført på listerne. De betalte ikke naturalier, men kun pengebidrag og som oftest kun få skilling. Alligevel var alle beløbene opgjort efter hartkorn. Formue/lejlighedsskat blev slet ikke opkrævet. I 1844-matriklen var der en del udensogns ejere og brugere af små jordlodder, der viste sig at være pålagt fattigskat på linie med husmændene. Reglementet tillod en sådan beskatning, selv om det kan synes at være meget arbejde at gøre ud af nogle få skilling. Disse små jordlodder havde imidlertid medført, at der i undersøgelsen var uoverensstemmelse mellem matrikel og folketællingslister m.h.t. antallet af ejendomme. Ved hjælp af matrikelkortene (original-I kortene) over de to ejerlav i Rønninge sogn kunne det konstateres, at pågældende matrikelnumre alle var tørve- eller englodder.

Problemerne med det varierende antal »ejendomme« fik en uventet sidegevinst. Skattelisterne viste sig at anføre skatteyderne i matrikelnummerorden! For de, der havde flere jordlodder med hvert sit matrikelnummer, var det lidt forskelligt, hvilket af numrene den pågældende var opført under. Brandforsikringsmaterialets oplysning om husets beliggenhed kunne i nogle tilfælde dokumentere, at det var bebyggelsens matrikelnummer, der var hovednøglen i systematikken i ligningslisterne.

Ved en person stod der i ligningslisten, at hans bidrag skulle sættes til nul, selvom han havde hartkorn. Det

nr.	hjem.	navn	Ligningsdistrikt	Ligning				Fattigskattebetænkning				Bespørgelse			
				toen	med	skat	uden	skat	uden	skat	uden				
62	1	5	2	2	Nils Nielsen, Lønsmand	88	1	10 1/2				1	11	11	
61	0	5	1	Jens Christensen	345	4	2	13 1/2			3 1/2	3 1/2	1	10 1/2	10 1/2
61	3	3	2 1/2	Lars Nielsen, Lønsmand								1	11	11	
73	1	1	1 1/2	Peder Christensen, Gård								3 1/2	3	11 1/2	
64	2	3	2 1/2	Jens Christensen	234	2	12	1	11 1/2			2 1/2	2 1/2	4	8
65	5		7 1/2	Poul Christensen	260	3	3 1/2	2	2 1/2			2 1/2	2 1/2	5	5
66	2	7	2	7 1/2	Jørgen Christensen	250	3	2	2			2 1/2	2 1/2	4	15
67	3	3	3	Peder Christensen, Hånd	181	2	2	1	7 1/2			1 1/2	1 1/2	3	7 1/2
68	2	3	3 1/2	Hans Christensen, Hånd	109	1	7 1/2		7 1/2			1 1/2	1 1/2	2	11 1/2
69	3	3	1 1/2	Kristen Christensen, (Lønsmand)								1	9	8	2
50	5	1	3 1/2	Pedret Nielsen								2	9	11 1/2	2
51	0	2	1 1/2	Friderik Christensen, Gård								2	10 1/2	10 1/2	3
52	2	3	3 1/2	Karsten Christensen - Bønder	107	1	10 1/2	11 1/2				1 1/2	1 1/2	2	11 1/2
53	2	3	2 1/2	Lars Christensen								1	3	0	1
54	3	3	1 1/2	Hans Christensen, (Lønsmand)								1	9	8	2
55			1 1/2	Poul Christensen								7	2	2	1
56	2	1	3 1/2	Mads Christensen, Hånd	370							1	11 1/2	11 1/2	5
57	5	1	1 1/2	Lars Christensen, Hånd								2	1	10 1/2	10 1/2
58	4	1	1	Peder Christensen, Gård								1	10 1/2	8 1/2	2
59	1	2	1	Jens Christensen								0	0	13 1/2	13 1/2
60	3	1	1	Kristen Christensen, Lønsmand								5	2	7	7
61			2 1/2	Poul Christensen								1	2	1 1/2	1 1/2
62	2	2	1 1/2	Karsten Christensen, Hånd								1	2	5	5 1/2
63	2	3	2 1/2	Nils Christensen								1	2 1/2	5 1/2	1
64	2	1	1 1/2	Lars Christensen, Hånd								15	4	1	3 1/2
65	2	2	2	Mads Christensen								14	7	1	2 1/2
66	4	1	1 1/2	Karsten Christensen								1	12	9	2
67	4	2	2	Hans Christensen, Hånd								1	10 1/2	8 1/2	2
68	2	1	1 1/2	Poul Christensen								1	2	5 1/2	1
69	2	2	2	Hans Christensen								1	2	5 1/2	1
70	2	2	1 1/2	Lars Christensen								1	0	5	1
71	2	1	1	Karsten Christensen								7	7	1	3 1/2
72	2	2	1 1/2	Hans Christensen								1	0	5	1
73	2	2	3 1/2	Friderik Christensen								1	0	5	1
74	5	5	7 1/2	Anders Christensen, Hånd	273	3	7	2	6 1/2			3	3	5	10
75	1	3	2 1/2	Karsten Christensen								12	0	4	1
76	5	7 1/2	1 1/2	Peder Christensen								1	3 1/2	6	1
77	3	1	2 1/2	Nils Christensen								1	5 1/2	7	1
78	2	3	2 1/2	Poul Christensen								1	3	6	1

Sats 8670 87 94 48 9 7 7 7 5 8 2 5 8 2 7 5 6 7 29 4 5 37 1 2 3

Side fra ligningslisten over fattigskatten for Ronninge fattigdistrikt i 1844. Efter et løbenummer er hver enkelts samlede hartkorn anført i fire kolonner for tønder, skæpper, fjerdingkar og album. Husmændene - der havde under én tønne hartkorn - ses derfor tydeligt på listen. Matrikelnumrene er ikke anført, men listen er i nummerorden det matrikelnummer, hvor gården eller huset var beliggende. Som listens nummer 69 ses Hans Hansen, der ikke blev sat i bidrag fordi han selv modtog almisse. Som nummer 71 på listen står den tidligere nævnte Rasmus Pedersen fra Hovbanken, der i stedet for korn og fodevarer betalte 14 skilling, og derudover 4 skilling i rent pengebidrag, der for alle blev beregnet som 16 skilling pr. tønne hartkorn. Foto: Landsarkivet for Fyn, Ronninge-Rolfsted kommune: Fattigsager 1752-1867.

viste sig, at han selv havde modtaget almisse i flere år på grund af sygdom. Hans kone og børn har givetvis taget sig af jordloddens dyrkning, men det har ikke været tilstrækkeligt til at familien kunne leve af det. Det fremgik ikke på noget tidspunkt af folketællingerne, at husstanden modtog almisse.

På ligningslisterne var der flere oplysninger eller kendetegn, der var anført for at kunne identificere hver enkelt af beboerne. Man har selv haft brug for at kunne skelne mellem to, der hed Anders Rasmussen, og kaldte dem derfor henholdsvis »gamle« og »unge« Anders Rasmussen. I 1845-folketællingen var aldersoplysningerne for de to personer henholdsvis 74 og 39 år, og det var herefter let at fastsætte hver enkelts bopæl. Der var også to, der hed Niels Rasmussen, men den ene havde fået tilnavnet »sjællænder« på ligningslisten, og tællingslisten viste, at han var født i Sorø.

Erhvervsbetegnelser og stednavne kunne være andre muligheder for at skelne mellem beboerne. Der var dog en gruppe der i stedet var sløret, hvorfor opslag i kirkebøgerne var nødvendige for at fastsætte deres identitet. Det var de huse, hvor der var et kvindeligt husstandsoverhoved – enkerne. I alt det hidtil nævnte materiale (på nær folketællingerne) var de anført under deres afdøde mands navn.

Rønninge sogns ligningslister er beskrevet så detaljeret fordi en del af erfaringerne viste sig at kunne gælde for de andre sognes lister, bl.a. alle de supplerende oplysninger. Det skal også bemærkes at der efter brugen af ligningslisterne var en restgruppe tilbage, som det ikke var lykkedes at stedfæste. Det var de, der ikke betalte skat. Da der tillige var restgrupper fra brugen af de øvrige kilder lykkedes det at stedfæste dem ved at sammenholde materialet. Det var – for Rønninges vedkommende – jordløse huse og nogle af dem var beliggende på hoved-

gårdsjord, og beboerne var ældre ledvogtere eller lignende.

*Mesinge sogn*²⁹

Mesinge sogn udgjorde ét fattigdistrikt, og her betalte husmændene udelukkende skat efter formue og lejlighed. Jorden i Mesinge var gennem det meste af 1800-tallet hovedsageligt ejet af omkringliggende godser, nemlig stamhuset Hverringe og godset Brolykke i Viby sogn og baroniet Schelenborg i Dalby sogn. Hverken i jorbøger, fæsteprotokoller eller på ligningslisterne var husmændenes hartkorn anført. Man har sandsynligvis ikke haft noget at bruge denne oplysning til, eftersom ingen af de afgifter husmændene betalte har været beregnet på dette grundlag.

Her kunne den udmærkede kilde, som ligningslisterne til fattigskatten havde været for Rønninge sogns vedkommende, ikke bruges til at sammenkæde husstande og bebyggelse. Gårdene var i ligningslisterne både anført efter ejerforhold og beliggenhed, men for husene var det kun beliggenheden, der var anført. For at følge tråden ovenfor op, viste ligningslisterne i Mesinge, at det ikke kun var husstands-overhoveder, der betalte fattigskat i Mesinge. Der blev f.eks. også opkrævet skat af enkelte aftægtsmænd, der ikke havde selvstændig husholdning. I perioden 1838-1842 havde der også været opkrævet skat af tjenestefolk, men da der efterhånden var oparbejdet talrige restancer for personer, der var fraflyttet sognet, blev det protokolleret, at samtlige beboere var enige om, at man fremover ikke ville påligne tjenestefolkene fattigskat. I 1839 havde man i øvrigt forhøjet gårdmændenes skat, idet man mente, at de gode kornpriser var givtige for skatteyderne. Samme år havde man også forøgede udgifter, idet der var mange fattige børn, der skulle konfirmeres.

I Mesinge var der mange eksempler på at fattighjælpen kun blev givet til en husstands børn, og hjælpen blev kun udbetalt til de blev konfirmeret. Herefter måtte de ud at tjene til føden selv.

Mesinge sogn består af tre ejerlav og ved hjælp af matrikelnumrenes systematik inden for ejerlavene og det tidligere nævnte materiale kunne det alligevel lade sig gøre at sammenkæde husstande og huse. Matrikelnumrene var tildelt efter de enkelte godsers ejendom, og sammenholdt med fæste-protokoller og lignende faldt alle oplysninger på plads.

*Lunde sogn*³⁰

I Stenstrup-Lunde fattigdistrikt betalte husmændene ikke alene fattigskat efter andre kriterier end i de andre to sogne, men de betalte også mere. Hovedreglen i sognet var, at der blev opkrævet hartkornsskat i naturalier og penge af alle brugere, der havde over en halv tønde hartkorn. Ud over hartkornsskatten blev der generelt pålagt formue- og lejlighedsskat og flere betalte således udelukkende den sidstnævnte skat ligesom det var tilfældet i Mesinge. De må enten have været formuende eller have tjent så meget, at man mente, de burde betale skat. Det kunne således både være nogle, der var del af en husstand, eller det kunne være husstandsoverhoveder i jordløse huse. Hvis det da ikke var innsiddere!

Som det fremgik af sognetypologiseringen ovenfor var det jo netop hvad det var – og alligevel ikke, – det var lejeboliger. De fleste af inderste- og innsidderboligerne viste sig at være ejet af gårdmænd, enkelte dog af husmænd. En enkelt gårdmand slog rekorden: Han havde syv lejeboliger!

Problemerne omkring lejeboligerne i Lunde blev løst ved en gennemgang af flere års ligningslister, og det viste sig, at fattigkommissionen i 1831 havde

indført en ekstraskat på lejeboliger. Man måtte dog hurtigt ændre reglerne lidt, for ejerne af lejeboliger havde bare lagt skatten på huslejen. Da der var nogle af lejerne, der fik huslejen betalt af fattigvæsenet var ringen sluttet: Kommunen fik skattepengene af husejeren og kunne udbetale dem til lejeren, der igen betalte dem til husejeren. Bestemmelsen blev ændret til, at man kun blev beskattet, hvis man indtog folk fra fremmede sogne. På det tidspunkt skulle man have boet tre år i sognet for at være forsørgelsesberettiget, så hvis nogle af lejerne skulle have hjælp til huslejen måtte hjælpen komme fra det sogn, hvor de var forsørgelsesberettigede. På den måde sikrede man sig, at det ikke var Stenstrup-Lunde sogne, der selv kom til at betale skatteforhøjelsen. Det var måske årsagen til, at der ikke var innsigelser mod ekstraskatten efter at de folkevalgte kom til i 1842.

De »triste«

Brugen af kilderne vedrørende fattigkommissionerne kunne således ikke blot uddybe undersøgelsen af forholdene for almissemodtagerne. Det var også dette materiale, der kunne belyse forholdene for de, der netop klarede sig fri af fattigvæsenet.

I selvejersognet var det hovedsageligt yngre og hele familier, der var på fattighjælp i modsætning til i fæstesognet, men årsagen var ikke at det var bedre forhold i selvejersognet. Derimod var den indirekte grund, som nævnt tidligere, at der generelt var mange flere unge i selvejersognene, og at det omvendte gjorde sig gældende for fæstesognet, hvor der var flere ældre beboere. Disse forhold har stor betydning, når man undersøger, hvem almissemodtagerne var i de enkelte sogne.

Fattighjælp og -skat kunne også bruges som en omvendt målestok, idet

de kunne indkredse de husstande, der netop klarede at holde sig fri af fattigvæsenet, men som altså ikke klarede sig så godt, at man mente de var i stand til at betale fattigskat. Her var de virkelig pressede, de der havde den største daglige kamp for at få det hele til at løbe rundt. De var de mest usynlige i alle kilderne og netop derfor så synlige i det samlede billede. Deres egne børn måtte tidligt ud at tjene, og i stedet antog de plejebørn, der også betød en helt kontant indtægt. Nogle måtte lejlighedsvis alligevel have almisse og oftest blev den givet for børnenes skyld, bl.a. for at de skulle gå i skole i stedet for at arbejde eller betle.

Den tidligere foretagne definition af og skelnen mellem inderster og indsiddere kunne næsten fraskrive inderstebegrebet som hørende til tiden før landboreformerne. Det var dog ikke tilfældet, idet indersteboliger var lejlighuse. Indsidderbegrebet måtte også udvides, idet der i vidt omfang var tale om egentlige lejligheder, og således om forhold, der næsten kunne ligne dem, der blev de nye industriarbejderne til del i byerne. Det var såmænd også foruroligende nok på landet. Det var en ny tankegang, at man måske kunne klare sig uden at være beskæftiget med jordbrug. Gruppen har dog været meget sårbar i tilfælde af sygdom, og de har ikke haft nogen sikkerhed for at kunne tjene til en tryk alderdom. Dertil kommer, at børnene i disse boliger havde usikre fremtidsperspektiver. Den mellemgeneration, der var børn i 1845, og som skulle etablere sig inden industrialiseringen slog igennem i 1870'erne – det var dem, der nu var de mest pressede. For dem synes udsigterne til arbejde og bolig at være et spørgsmål om alles kamp mod alle. Eller om held. Om at være på det rigtige sted på det rigtige tidspunkt. Og om at man ikke blev taget for løsgænger i inden man nåede sikkert i mål.

Havde samtiden ret i sin frygt for udviklingen?

Det synes ikke at være nødvendigt at skulle gentage ovennævnte spørgsmål, for frygten er forståelig. Alligevel var der en stor del, der så at sige klarede at klare sig selv. De gjorde det bl.a. ved at kombinere forskellige indtægtsmuligheder.

For godsernes vedkommende kunne det hverken konstateres, at de slap for billigt i fattigskat, eller at de var ansvarlige for den talrige hær af jordløse husmænd og indsiddere. Var de ansvarlige var det på den måde, at de bremsede op for udviklingen. Det var ikke i fæstesognet, der blev bygget så meget nyt og dermed var det heller ikke her, der var de store muligheder for at etablere sig. Fæstesognet var mere lukket. En form for stabilitet, der ikke imødegik udviklingen – for nu at sige det på den måde.

Der var nemlig alt andet end stabilitet i selvejersognet, hvor udviklingen gik stærkt. Presset på boligerne kunne for dette sogn have været tolket som en voldsom forøgelse af usle indsidderstuer, men den detaljerede undersøgelse klargjorde, at der i høj grad var tale om egentlige lejligheder. Og at det var gårdmændene, der hovedsageligt stod for opførelsen og udlejningen af dem.

De enkelte erhverv er ikke berørt detaljeret, men det viste sig, at forholdene for håndværkere og daglejere var ret ens for alle tre sogne. Det var håndværkerne, der hovedsageligt var selvejere og samtidig jordbrugere. Daglejerne var derimod i overvejende grad fæstere eller lejere, men med en ligelig fordeling mellem de, der tillige havde jord og de, der ikke havde. Egentlige husmænd, der udelukkende levede af jordbrug, var i overvejende grad ældre.

I kombinationen af de mange former for indtægter, var jordbruget en vigtig

del. Derudover indgik med forskellig vægt bl.a.: Håndværk, husflid, dagleje, hjemmeboende større børn med selvstændigt erhverv, antagne plejebørn og udlejning af indsidderstuer eller -lejligheder. På den måde smedede de alle flittigt på deres egen lykke.

Noter:

- 1 Asger Simonsen: Småbruger eller daglejer? En sammenligning af husmandsbefolkningen, bebyggelsen og den sociale forandring i et lollandsk og et sydvestjysk sogn, 1800-1900, *Bol og By* 1990:1, s. 119-176.
- 2 De nævnte tre fynske sogne er Rønninge sogn (Aasum herred), Mesinge sogn (Bjerger herred) og Lunde sogn (Sunds herred). Undersøgelsen, hvortil der i det følgende generelt henvises, er forfatterens hovedfagsspeciale, der er under udgivelse: Grethe Banggaard Steffensen: *Til gavn eller til skade. Landbounderklassens vilkår under den kraftige befolkningstilvækst i perioden 1801-1845, belyst ved en undersøgelse af udvalgte fynske sogne*. Utrykt speciale ved Center for Historie, Odense Universitet, 1996.
- 3 Harald Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede*, 1940, s. 49-56.
- 4 Sst.
- 5 Eksempler herpå er nævnt i Anna Rasmussen: *Forsørget og forfulgt. Om offentlig forsorg på landet i første halvdel af 1800-tallet*, 1996, s. 39-44.
- 6 Herom bl.a.: Asger Th. Simonsen: *Husmandskår og husmandspolitik i 1840erne*, 1977. Og: Claus Bjørn: *Frygten fra 1848. Bonde- og husmandsuroen på Sjælland i foråret 1848*, 1985.
- 7 Se således Georg Nørregård: Statens foranstaltninger over for kornkrisen 1847, *Danske Magazin* 7.R.V, s. 227-262.
- 8 Hans Chr. Johansen: Folk og produktion på fynske gårde gennem to århundreder, *Historie, Jyske Samlinger, Ny række* 17, 1987-89, s. 351-386.
- 9 Simonsen: *Husmandskår* og Bjørn: *Frygten fra 1848* (se note 6).
- 10 Anders Vægter Nielsen: *Husmændene – Landboreformernes tabere?*, 1991.
- 11 Sst., s. 91.
- 12 Sven Henningsen: *Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark. Landhaandværket*, Göteborg, 1944, s. 144-150.
- 13 Sst., s. 241.
- 14 Simonsen: *Husmandskår* (se note 6), s. 137.
- 15 Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske landboforhold i perioden 1660-1800*, 1940, s. 20-21.
- 16 Sst.
- 17 Samme definition menes ifølge *Dansk kulturhistorisk Opslagsværk (DKO)* at have være den generelle i 1600- og 1700-tallet. DKO, s. 359.
- 18 Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste* (se note 16), s. 65.
- 19 Jørgensen: *Studier over det offentlige fattigvæsens historie* (se note 3), s. 233-234.
- 20 Mesinge Kommune: *Sogneforstanderskabets forhandlingsprotokol 1842-1874*, s. 5. (Landsarkivet for Fyn).
- 21 Erland Porsmose: *De fynske landsbyers historie – i dyrkningsfællesskabets tid*, 1987, s. 22.
- 22 Rasmussen: *Forsørget og forfulgt* (se note 5).
- 23 Sst., s. 118-120.
- 24 Se bl.a.: Hans Jørgen Marker: Danske demografiske kilder på computeren, *Personal historisk Tidsskrift* 1996:2, s. 162-173.
- 25 Om brandforsikringsarkivalier etc., se bl.a.: Ellen Christensen-Dalsgaard: *Kilder til landejendommenes historie i landsarkiverne. En vejledning*, 1982. Og: Helle Linde: *Landbygningernes brandforsikring 1792-1872, Fortid og Nutid, bd. 22*, 1963-65, s. 1-4.
- 26 Vægter Nielsen: *Husmændene* (se note 10), s. 67-70.
- 27 DKO, s. 198 og 822. Landkommunalloven af 13. august 1841 indførte sogneforstanderskaberne, hvilket ved loven af 6. juli 1867 ændredes til sogneråd. I 1867 blev de kommunale kasser samlet til én.
- 28 Rønninge-Rolfsted Kommune: *Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1836-1869 og Fattigsager 1752-1867*. (Landsarkivet for Fyn).
- 29 Mesinge Kommune: *Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1837-1860*. (Landsarkivet for Fyn).
- 30 Stenstrup-Lunde Kommune: *Fattigkommissionens forhandlingsprotokol 1829-1848*. (Landsarkivet for Fyn).